

ERFGOED BRUSSEL

April 2018 | Nr026-027

Dossier **KUNSTENAARSATELIERS**

Varia **INTERIEURINRICHTING VAN HET KIK**
GESPREKKEN OVER IMMATERIEEL ERFGOED

NEWS

RESTAURATIEWERVEN

De Wolferszaal van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Het meubilair van de voormalige winkel van edelsmederij Wolfers Frères, bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG), werd samen met de winkel aan de Arenbergstraat, waar het zich oorspronkelijk bevond, in 1909-1911 ontworpen door Victor Horta. In 1973 werd het meubilair ontmanteld en overgebracht naar de KMKG, die een deel ervan tentoonstelden vanaf 1977.

Dit unieke art-nouveaumeubilair, waarvan het relatief sobere lijnenspel de art deco aankondigde, werd in 2017 zorgvuldig gerestaureerd en staat sinds november van dat jaar, 105 jaar na de opening van de winkel Wolfers Frères aan de Arenbergstraat, tentoongesteld in een zaal van de 'Bordiau-vleugel' van het Jubelparkmuseum, die deel uitmaakt van de beschermde delen van het museum. De nieuwe opstelling van de Wolferswinkel maakt deel uit van

een groter project van de KMKG om de collecties Europese Kunstnijverheden en Sierkunsten te reorganiseren en samen te brengen in een chronologisch bezoekersparcours in de vleugel aan de Nerviërsaan die voor die afdeling werd opgetrokken aan het begin van de 20ste eeuw.

De werken aan de nieuwe 'Wolferszaal' gebeurden in opdracht van de Regie der Gebouwen. Ze werden uitgevoerd onder leiding van studie bureau Barbara van der Wee Architects en van nabij opgevolgd door de Directie Monumenten en Landschappen. De zaal werd volledig gerestaureerd (plafond, binnen- en buitenschrijnwerk, parket, muren, elektriciteit en verlichting), waarbij de raampartijen naar de kloostertuin opnieuw werden opengemaakt. Ook de originele mezzanine van de winkel vond opnieuw een plaats in de zaal. Hoewel de zaal iets groter is, stemt haar vorm wonderwel overeen met die van de oorspronkelijke winkelruimte, waardoor de opstelling van het meubilair erg nauw aansluit bij het originele concept van Horta, met een zone voor detailhandel en een voor groothandel. Om de sfeer van weleer nog treffender te evoceren, werd er voor gekozen om de muren van de zaal in een mauve tint te schilderen. Die tint verwijst naar de oorspronkelijke stoffering van de winkel die gedocumenteerd kon worden op basis van een krantenknipsel van 5 november 1912 (dat verscheen naar aanleiding van de feestelijke opening van de winkel) en aan de hand van resten van de oorspronkelijke stoffering die werden teruggevonden op de eerste verdieping van het gebouw aan de Arenbergstraat. Er werd evenwel beslist om niet naar de oorspronkelijke kleurstelling van de zaal terug te keren enkel naar het kleurenpalet van de winkel, waardoor het Hortameubilair opnieuw volledig tot zijn recht komt.

[A. de Ville de Goyet, 2018 © BUP/BSE]

In de vitrinekasten in gepolijst Cubaans mahoniehout is de prachtige en uitzonderlijke collectie art-nouveau- en art-decojuwelen, kunstvoorwerpen en objecten tentoongesteld die de KMKG sinds het einde van de 19de eeuw verwierven.

De restauratie van de buitenschil van de Sint-Suzannakerk - Schaarbeek

Sinds eind 2014 wordt de buitenschil van de Sint-Suzannakerk in Schaarbeek zorgvuldig gerestaureerd, waardoor de oudste betonkerk van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tegen het einde van 2018 haar oorspronkelijk uitzicht zal terugvinden.

De kerk werd in 1926 – 1928 gebouwd op initiatief van Louise Thiéry, echtgenote van generaal Maes, ter nagedachtenis van hun in 1914 overleden dochter Suzanne. In 1916 kreeg de weduwe Maes de toestemming van de gemeente Schaarbeek om een nieuwe parochie op te richten. Mevrouw Maes verschaftte het terrein en de fondsen die nodig waren voor de bouw van de kerk. Haar broer, kanunnik Armand Thiéry, had eveneens inspraak in het ontwerp en de bouw. Het ontwerp werd toevertrouwd aan architect Jean Combaz (1896-1979) die zich hiervoor inspireerde op de kerk van Notre-Dame du Raincy uit 1923, ontworpen door de gebroeders Perret.

Omwille van haar doorgedreven modernistische vormgeving en materiaalgebruik is de Sint-Suzannakerk een van de merkwaardigste interbellumkerken van het gewest. Dat leidde in 2003 tot de bescherming van de totaliteit van deze betonnen 'kantwerkkerk', een bescherming die in 2006 nog werd uitgebreid naar haar onmiddellijke omgeving.

Na een lange periode van verwaarlozing en beschadiging door vandalisme, maar ook van ondoordachte verbouwingen die de architectuur van de kerk aantastten, drong een doortastende restauratie zich op. Het gemeentebestuur van Schaarbeek vertrouwde het restauratieproject toe aan het bureau Arsis, dat op basis van grondig vooronderzoek en proefrestauraties een nauwgezette methodologie op punt stelde om het monument zo respectvol mogelijk te restaureren. De Directie Monumenten en Landschappen (DML) werd van bij de ontwerpfase betrokken bij dit ambitieuze project, waarvoor de vergunning afgeleverd werd op 8 september 2014. Ook de werf zelf, die eind 2014 van start ging, verloopt in nauw overleg met de DML. Het Gewest betoelaagt 80% van de restauratiewerken, voor een bedrag dat aanleunt tegen de 5.800.000 euro.

De klemtoon van de restauratie ligt op een duurzame, conserverende aanpak, waarbij wordt gestreefd naar een maximaal behoud van de oorspronkelijke materie. De ontwerper, de aannemer en de dossierbeheerder van de DML treden tijdens deze werf voortdurend in dialoog om de werken waar nodig bij te sturen of te verfij-

[A. de Ville de Goyet, 2016 © BUP/BSE]

nen, zodat zo min mogelijk ingegrepen moet worden op het monument.

Onderzoek wees uit dat de houdbaarheidsdatum van het beton waaruit de kerk is opgetrokken nog lang niet verlopen was. Die vaststelling maakte het mogelijk ingrijpende restauratietechnieken te weren, zoals het volledig afschrapen en vernieuwen van de top-laag van het beton of de systematische vervanging van bepaalde elementen. De vervanging van de claustra's blijft in deze werf tot een absoluut minimum beperkt en het beton wordt door middel van niet-destructieve elektrochemische technieken behandeld.

Bepaalde elementen die in de loop der jaren verdwenen of aan het zicht werden onttrokken, worden gereconstrueerd of opnieuw blootgelegd. Zo werd op basis van oude luchtfoto's het bestaan van een dakkoepel 'herontdekt', die gereconstrueerd wordt. Ook het grote koorraam dat al meer dan 50 jaar aan het zicht onttrokken was, werd vrijgemaakt en het centrale deel van een nieuw glasraam voorzien. Bij de reconstructies wordt nauwlettend gewaakt over de eenvoudigheid van het geheel. Het glasraam van het koor vormde daarbij een specifieke uitdaging omdat de nieuwe,

centrale glaspartij zowel aansluiting moest vinden bij het originele pastelkleurige glas uit 1927 (waarvan nog enkele elementen aanwezig waren) als bij de felle tinten van de andere glasramen die uit de jaren 1950 dateren. De verdwenen centrale glaspartij werd ingevuld met een hedendaags ontwerp dat subtiel werd afgestemd op beide kleurenpaletten.

Op basis van nieuwe informatie, opteerde men er tijdens de werf ook voor om een stapje verder te gaan in de terugkeer naar het oorspronkelijk concept van de kleurstelling van de gevels: meerdere architecturale elementen, zoals de pilasters en de koepl, zullen op het eind van de rit hun rode kleur terugkrijgen, wat de architectuur van de kerk ongetwijfeld nog extra in de verf zal zetten.

Gevel in de Malibranstraat

De restauratie van de gevel van het nummer 47 van de Malibranstraat, naar een ontwerp van architect

(© BUP/BSE)

Edouard Pelseneer uit 1900, werd eind 2017 afgerond. Het pand, opgenomen in de inventaris van het onroerend erfgoed van het Gewest, onderging in de jaren 1980 een zware renovatie die het oorspronkelijke uitzicht van de gevel aantastte. Tijdens de recente restauratiecampagne werden het buitenschrijnwerk, de erker en het balkon met smeedijzeren borsterving van de verdiepingen gereconstrueerd. Kroon op het werk was de zorgvuldige restauratie van het imposante sgraffitto van de hand van Paul Cauchie met voorstellingen van metsers en schrijnwerkers op een bouwwerf, verwijzend naar het beroep van de oorspronkelijke bouwheer (metsers-aannemer Pierre Dricot). De werken aan het sgraffitto, uitgevoerd onder leiding van restauratrice Elise Raimbault, kregen een subsidie van het Brussels Gewest in het kader van de restauratie van het Klein Erfgoed en werden opgevolgd door de Directie Monumenten en Landschappen. De latere overschilderingen werden gedecapeerd, de mortellaag van de ondergrond gefixeerd en bijgewerkt,

(A. de Ville de Goyet, 2017 © BUP/BSE)

lacunes aangevuld en het tracé van de tekening hersteld en vervolledigd. De belangrijkste uitdaging was om het oorspronkelijke kleurenpalet te herstellen. Dat gebeurde op basis van de grijswaarden van de oude foto's, de kleuren van de bouwmaterialen van de gevel en door vergelijking met andere sgraffitti van Cauchie. Het resultaat mag gezien worden!

GM

HERDENKINGS-ERFGOED

Een uitzonderlijke materiële getuige

Op de binnenkoer van een neoclassicistisch pand aan de Rogier Van der Weydenstraat 25-27 in Brussel bevindt zich net naast de koetsdoorgang van het hoofdgebouw, op de gemene muur met het nr. 21-23, een Duits- en Franstalig geschilderd opschrift uit de periode 1933 en 1940. Zowel in het Duits als in het Frans adviseert de inscriptie joodse vluchtelingen om de aandacht niet op zich te trekken in het straatbeeld ...

De inscriptie werd aangebracht door het *Comité d'Aide et d'Assistance aux Victimes de l'Antisémitisme en Allemagne* (in 1938 omgedoopt tot het *Comité d'assistance aux Réfugiés Juifs*). Het comité werd in april 1933, kort na de machtsgreep van Hitler, opgericht om een toevluchtsoord te bieden voor de joden die eerst Duitsland en daarna Oostenrijk en Tsjechoslowakije ontvluchtten om te ontsnappen aan de antisemitische vervolgingen van het naziregime. Vluchtelingen die door het comité werden opgevangen kregen via het comité een tijdelijke

verblijfsvergunning in België alvorens ze verder emigreerden naar een definitief gastland. Naast een bemiddelende rol tussen de vluchtelingen en de overheid, zorgde het comité voor onderdak, voeding, medische en juridische bijstand.

Beducht voor de toenemende xenofobie in België riep het comité de joden op om zoveel mogelijk op te gaan in de massa. Uit de inscriptie op de binnenkoer spreekt de angst voor de gevolgen van herkenbaarheid. Het betreft dan ook een uitzonderlijke materiële getuige van de jodenvervolgving van net voor de Tweede Wereldoorlog. Om die reden werd het opschrift bij regeringsbesluit van 19 maart 2015 als monument beschermd.

De onrustwekkende staat waarin de inscriptie zich bevond, maakte maatregelen noodzakelijk om dit reliëf voor de volgende generaties te vrijwaren. Barsten, verpoedering van de raaplaag, een verlies aan cohesie tussen de lagen, craquelering, opstuwing en hechtingsproblemen van de toplaag... deze talrijke beschadigingen ten gevolge van blootstelling aan weersomstandigheden en latere verbouwingen die plaatsvonden op de

binnenkoer leiden tot belangrijke lacunes en maakten het opschrift bijzonder kwetsbaar. Op vraag van de Directie Monumenten en Landschappen maakte het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) een uitvoerige wetenschappelijke analyse van de materialen en hun bewaringsstaat en voerde het tevens een conserverende behandeling uit waarbij de inscriptie in haar bestaande toestand geconsolideerd werd en beschermingsmaatregelen werden getroffen om verdere aftakeling te vermijden. Op aanraden van het KIK werd ook een beschermplaat voor de inscriptie geplaatst. Het onderzoek en de vrijwaringsmaatregelen, die afgerond werden in het najaar van 2017, werden volledig gefinancierd door Brussel Stedenbouw en Erfgoed vanuit de doelstelling om de herinnering aan deze zwarte bladzijde uit de geschiedenis in het collectieve geheugen te bewaren.

GM

REEKS *BRUSSEL, STAD VAN KUNST EN GESCHIEDENIS*

De Grote Markt en het neoclassicistische erfgoed

In de reeks *Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis* verschenen twee nieuwe nummers: een heruitgave over de Grote Markt en een nieuw nummer over het neoclassicistische erfgoed in onze hoofdstad.

De Grote Markt van Brussel geniet internationale erkenning als een van

de mooiste pleinen ter wereld en onderscheidt zich door de aard en de kwaliteit van haar architectuur, waarvan de authenticiteit, ondanks de grillen van de geschiedenis, doorheen de eeuwen bewaard is gebleven. Sinds 1998 zijn de Grote Markt en haar directe omgeving ingeschreven op de Unesco-werelderfgoedlijst en worden ze beschermd om hun erfgoedkundige integriteit te bewaren. Naar aanleiding van de twintigste verjaardag van deze wereldwijde erkenning heeft het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in samenwerking met de

Stad Brussel beslist om het nummer gewijd aan dit architecturale juweeltje opnieuw uit te geven. Een heruitgave in kleur, verrijkt met de recente ontdekkingen tijdens de restauratiecampagnes van de afgelopen jaren (look beschikbaar in Engels).

Het neoclassicistische erfgoed is alomtegenwoordig in het Brussels gewest. Toch is het vandaag nog relatief onbekend. Dit nummer wil een overzicht bieden van de rijkdom aan gebouwen die in de neoclassicistische periode in het gewest werden opgericht, maar ook van de impact van het neoclassicisme op de stadsontwikkeling vanaf het einde van de 18de tot het begin van de 20ste eeuw. Op het kruispunt van de Verlichting en de industrialisering en in volle bevolkingsexplosie ontstond immers een nieuwe manier om de stad vorm te geven die aansloot bij deze maatschappelijke ontwikkelingen en die ook het leven in de stad wijzigde. Het neoclassicisme was een systeem dat vorm gaf aan de stedelijke ruimte, met de aanleg van nieuwe wijken, pleinen, lanen en verbindingssassen, en die ruimte ook organiseerde op het vlak van de mobiliteit.

De modernisering en uitbreiding van de oude stad leidde tot de bouw van talloze woningen en tientallen openbare gebouwen om te beantwoorden aan de noden van de sterk groeiende bevolking. Met zijn overvloedig beeldmateriaal illustreert deze publicatie de rijkdom en diversiteit van het Brussels neoclassicistische erfgoed.

Een uitgave van Brussel Stedenbouw en Erfgoed. Aanbevolen prijs: € 7,50. Diffusion Nord-Sud. Een e-bookversie kan gratis worden gedownload op www.erfgoed.brussels.

ML en GM

OPEN MONUMENTENDAGEN 2018

Het erfgoed, dat zijn wij!

Het Europees Parlement riep 2018 uit tot 'Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed'. In dat kader stelt het Brussels Hoofdstedelijk Gewest de Brusselaars voor een unieke uitdaging. Onder het motto 'Het erfgoed, dat zijn wij!' heeft het Gewest het publiek opgeroepen om zelf projecten in te dienen voor de volgende editie van de Open Monumentendagen, op 15 en 16 september 2018.

Deze oproep richtte zich tot vrienden- en bewonersgroepen (inclusief wijkcomités), mensen uit het onderwijs, eigenaren en beheerders van landschappen of monumenten, het verenigingsleven (jeugd- en buurthuizen, scholen, gemeenschaps- en culturele centra enz.), beroepscategorieën als architecten, kunsthistorici, archeologen, artiesten...), als ook jeugdbewegingen, bibliotheken, scholen, kerkfabrieken, enzovoort. Een onafhankelijke jury boog zich over de meer dan 100 inzendingen. 95 ervan werden geselecteerd om deel uit te maken van het programma van de 30ste editie van de Open Monumentendagen. De inzendingen zijn zeer divers en getuigen van het grote enthousiasme van de Brusselaar voor zijn erfgoed. Dit bleek ook toen op 3 februari de deelnemers samenkwamen om kennis te maken met elkaars projecten. De verdere ontwikkeling van die projecten wordt begeleid door een adviseur gespecialiseerd in erfgoedmethodiek en -pedagogie. We kijken

(© Patrimoines à Roulettes)

met ongeduld uit naar de resultaten en zijn benieuwd naar de reacties van de bezoekers van de Open Monumentendagen.

PDU en BVB

WOOD WIDE WEB

Een reëel en virtueel stadswoud in Brussel

Het Wood Wide Web, een instrument om de toegankelijkheid van en de sensibilisering voor het levende erfgoed van Brussel te bevorderen, staat online! Bedacht en ontworpen door de vzw Threetwoshoot, en met de steun van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en minister-president Rudi Vervoort, brengt dit evolutieve en participatieve digitale platform bomen met elkaar en met activiteiten op het terrein in verbinding. Het platform bevat originele informatie, bestemd voor een ruim publiek (scholen, families, toeristen, enz.) en geeft een beeld van 360° op het web, via andere media en op het terrein. Wood Wide Web is een uitnodiging om opnieuw aansluiting te vinden bij het levende erfgoed van de stad: Brussel benaderen als een woud dat verkend kan worden en waar men zich beetje bij beetje in onderdompelt.

Deze digitale boskaart omvat een eerste selectie van 120 opmerkelijke bomen met multimediafiches. Voor dit ge vulgariseerde wetenschappelijke werk werd samengewerkt met het departement Natuurlijk Erfgoed van de Directie Monumenten en Landschappen en met de diensten Groene Ruimten, Beplanting en Duurzame Ontwikkeling van verschillende gemeenten.

Het project vestigt de aandacht op bomen, als levende monumenten van de hoofdstad: hun 'identiteit', hun botanische eigenschappen, hun rol in de stad, hun individuele karakter.

Wood Wide Web heeft enkel zin indien het een collectieve ervaring wordt. Met al deze gegevens en verhalen over bomen hopen de auteurs o.m. Brusselaars, toeristen, gezinnen en scholen warm te maken om zich bij het avontuur aan te sluiten door hun eigen bijdragen te leveren aan het platform of op het terrein. In de herfst van 2018 zal Wood Wide Web dus voor iedereen openstaan.

Aarzel niet om u bij dit initiatief aan te sluiten en in te schrijven op de nieuwsbrief via de website (www.woodwideweb.be).

GM

(© 32shoot asbl)

TENTOONSTELLING

Art-nouveau-architectuur door de ogen van Paula Deetjen (1917-1918)

Tijdens de Eerste Wereldoorlog realiseerde de Duitse bezetter de eerste fotografische inventaris van het Belgische artistieke erfgoed. Van de Duitse fotografen die hiervoor naar België werden gezonden, springt vooral Paula Deetjen in het oog.

In de vroege jaren 1910 ontpopte zij zich tot een specialiste in de fotografie van barokke kunst en architectuur. Onder impuls van haar neef Karl Ernst Osthaus, een vooraanstaande mecenas van de Europese avant-garde en opdrachtgever van onder andere Georges Minne en Henri van de Velde, realiseerde zij echter ook tientallen opnames van art-nouveaugebouwen. Dit bracht haar in 1917 en 1918 naar Brussel, waar zij naast oude monumenten, ook het werk van Victor Horta en het Stocletpaleis van Josef Hoffmann fotografeerde.

In het verlengde van het wetenschappelijk project "Het Belgische kunstpatrimonium tijdens de Grote Oorlog: wapen of verzetsmiddel", dat door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium op touw werd gezet, kan u in de Sint-Gorikshallen deze opmerkelijke foto's, die een unieke getuigenis vormen van het rijke architecturale verleden van Brussel, komen ontdekken.

Tentoonstelling gratis toegankelijk, van 5 april tot 28 juni 2018, alle dagen van 10u tot 24u, in de Sint-Gorikshallen, Sint-Gorikspein in Brussel.

VRIJWARINGSMAATREGELEN

Beslissingen genomen door de regering tot 28 februari 2018

Definitieve bescherming

21/12/2017

Mijlenmeers

Bescherming als landschap

Vogelenzangstraat

Anderlecht

19/10/2017

Japanse toren

Bescherming van de totaliteit

(monument) en van de tuin

(landschap)

Tussen de Vuurkruisenlaan en Jules

Van Praetlaan

Brussel-Laken

Opening van de procedure tot bescherming

19/10/2017

Chinees Paviljoen

Bescherming van de totaliteit

Tussen de Vuurkruisenlaan en Jules

Van Praetlaan

Brussel-Laken

HL

VERSCHIJNT BINNENKORT

ERFGOED BRUSSEL 028

SEPTEMBER 2018

HET ERFGOED, DAT ZIJN WIJ !

HET TIJDSCHRIFT *ERFGOED BRUSSEL* IS TE KOOP IN DE BOEKHANDEL gewoon nummer € 10, dubbelnummer € 20 OF PER ABONNEMENT.

ALS U EEN JAARABONNEMENT WILT VOOR 2018

(twee gewone nummer en een dubbelnummer) gelieve het bedrag van € 29 te storten op rekeningnummer BE31 0912 3109 5455 / BIC GKCCBEBB (op naam van Directie Monumenten en Landschappen) met de vermelding "Tijdschrift Erfgoed Brussel" en naam, voornaam en volledig adres van de bestemming.

Volg ons op Facebook

(www.facebook.com/

[BruxellesPatrimoinesErfgoedBrussel](http://www.facebook.com/BruxellesPatrimoinesErfgoedBrussel)).

ICONOGRAFISCHE ADDENDA

Gebruikte referenties ivm de gepubliceerde documenten, zijn voorbehouden aan het documentatiecentrum BSE*

Cov. : OM2017_103.

p. 004 : OM2017_32_021.

p. 006 - p. 025 : OM2018_01; **afb. 14** : OM2018_03_002.

p. 030 (van boven naar onder) : Wiertz : /; Hastir : x102516; Schoonjans : OM2018_05; Hennebiq : OM2018_10 ;

p. 031 (van boven naar onder) : Mommen : JP2011_129 ; Guffens : OM2017_101; Salu : /; Oleffe : OM2011_041_130 ;

Meunier_Baltus : OM2011_23_001 ; **p. 032 (van boven naar onder)** : Crick : 2018_06_002 ; Gouweloos : 2018_11_001 ;

Rogiers : OM2017_32_029 ; Janssens : OM2018_18_004 ; Meunier : OM2018_07_002 ; Cortvriendt : OM2018_01_001 ;

p. 033 (van boven naar onder) : Verdussen : OM2017_14_001 ; Dubois : OM2018_04_001 ; Braecke : OM2018_15_002 ;

Fabry : X110164 ; de Hem : OM2018_03 ; Bernier : OM2018_02_05 ; **p. 034 (van boven naar onder)** : Lemmers : OM2018_09 ;

Broerman : OM2018_08_001 ; Cauchie : /; Mathieu : OM2015_27_001; Parmentier : OM2009_03 ; Ruytinx : OM2018_13_002;

p. 035 (van boven naar onder): Wolfers : 11500243-0028A-P01; Montald : 2018_12_002; Wouters : 2018_16; Courtens : OM2018_14;

Magritte : / ; Jaspers : OM 2017_100.

p. 036-043 : OM 2017_101_001 ; **afb. 7** : OM 2017_90_001; **afb. 8** : OM2017_90_004.

p. 056-067 : **afb. 15a** : BE 01607 ; **afb. 15b** : BE 01605.

p. 068-075 : **p. 074** : OM2017_100.

p. 076-085 : **p. 076**:OM2017_103_018; **afb. 2** : OM2017_103_013; **afb. 3** : OM2017_103_010; **afb. 4** : OM2017_103_006;

afb. 6 : OM2017_103_008; **afb. 7** : OM2017_103_001; **afb. 10b** : OM2017_103_014.

p. 100-105 : **p. 100** : OM2017_32_039 ; **p. 101** : OM2017_32_041 ; **p. 103** : OM2017_32_029 ; **p. 104** : OM2017_32_010 ;

p. 105_a) : OM2017_32_028 ; **b)** : OM2017_32_030 ; **c)** : OM2017_32_034 ; **d)** : OM2017_32_037 ; **e)** : OM2017_32_044 ;

f) : OM2017_32_045.

p. 106-115 : OM2017_99.

p. 116-119 : **p. 117** : JP2011_128.

p. 120-127 : X102523* ; **afb. 1** : X102516* ; **afb. 4** : X102419* ; **afb. 6** : X102435* ; **afb. 9** : X102521*.

p. 142-145 : **p. 142** : OM2016_43_490 ; **p. 143** : OM2016_43_185 ; **p. 144** : OM2016_43_032 ; **p. 145** : OM2016_43_594.

p. 154-160 : **p. 154** : OM2018_25_004 ; **p. 155** : OM2016_14_013, OM2016_66_009 ; **p. 156** : 10502210_0047_P02, OM2017_98_03.

* referenties van de door het Gewest bestelde documenten die bewaard worden door het KIK en beschikbaar zijn in het Documentatiecentrum van Brussel Stedenbouw en Erfgoed.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Julie Coppens en Griet Meyfroots

COORDINATIE DOSSIER

Griet Meyfroots

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Marie Becuwe, Laurence Brogniez,
Marcel M. Celis, Victoire Chancel,
Tatiana Debroux, Paula Dumont,
Jacinthe Gigou, Coralie Jacques,
Harry Lelièvre, Judith Le Maire,
Isabelle Leroy, Gertjan Madalijns,
Dominique Marechal,
Griet Meyfroots, Christian Spapens,
Iwan Strauven, Linda Van Santvoort,
Francisca Vandepitte, Brigitte Vander
Bruggen, Tom Verhofstadt

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Ubiqu Belgium NV/SA

NALEZING

Koenraad Raeymaekers,
Wim Kenis, Harry Lelièvre,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.brussels

BEDANKINGEN

Cathy Clarisse, Chantal d'Udekem,
Anne Macebo, Mary Peterson,
Linda Van Santvoort, Menno de Boer

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directrice-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

AML - Archives et Musée de la
Littérature, Bruxelles (Belgique)
BUP/BSE - Bruxelles Urbanisme
et Patrimoine / Brussel
Stedenbouw en Erfgoed
CIBG - Centrum voor Informatica
voor het Brusselse Gewest
CIDEF - Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KCML - Koninklijke Commissie voor
Monumenten en Landschappen
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG - Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
KMSKB - Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
SAB - Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2018/6860/023

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

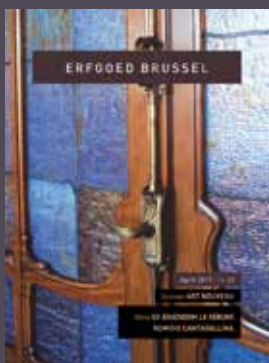
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

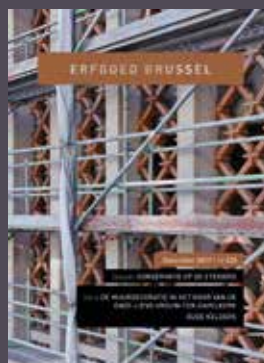
Laatste nummers

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

2018
EUROPEAN YEAR
OF CULTURAL
HERITAGE
#EuropeForCulture

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-164-3